

<https://coth.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Comparative Theology

E-ISSN: 2322-3421

Document Type: Research Paper

Vol. 17, Issue 2, No.36, 2026 pp.1-18

Receive: 27/08/2024

Accepted: 07/06/2025

A Holistic and Methodical Approach to Determining the Role of *the Bible* in Understanding Islamic Narrations, With a Focus on Interpretive Narrations

Vahid Jamshidi

Ph. D. Student, Department of Qur'an and Hadith Studies, Faculty of Literature and Foreign Languages, Arak University, Arak, Iran
vjamshidi0831@gmail.com

Ibrahim Ibrahimi*

Professor, Department of Qur'an and Hadith Studies, Faculty of Theology and Islamic Studies, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran
ebrahimi978@atu.ac.ir

Alireza Tabibi

Professor, Department of Quran and Hadith Studies, Faculty of Islamic Education and Thought, University of Tehran, Tehran, Iran
tabibi.alireza@ut.ac.ir

Keyvan Ehsani

Assistant Professor, Department of Qur'an and Hadith Studies, Faculty of Literature and Foreign Languages, Arak University, Arak, Iran
k-ehsani@araku.ac.ir

Abstract

The present study aims to scrutinize the role of *the Bible* in the understanding of Islamic narrations, employing a holistic and methodical approach. In this respect, the authors find that alteration/distortion (Tahrif) has not affected all parts of these religious texts, and “interreligious commonalities” and “partial propositional validity” may serve as the basis for understanding narrations that share the same concepts and themes. The biblical propositions are classified under three distinct categories of “pro-sentences”, “contrapositions”, and “false propositions” compared to propositions in Islamic logic. Qualitatively, such propositions are not supposed to have an independent and/or separated function as regards other criteria when it comes to the understanding of narrations. In terms of quantity, these propositions require full and subject-driven inclusion so that no single piece of data is left out. Notably, the three mentioned categorizations may be used as an analogy to “the understanding of ambiguities in narrations”, “expansion of the meaning of ambiguous Quranic verses”, and “the understanding of abstruse statements”, respectively, on the condition that the qualitative and quantitative peculiarities of each are duly taken into consideration.

*Corresponding author

Jamshidi, V. , Ebrahimi, E. , Tabibi, A. and Ehsani, K. (2026). A Holistic and Methodical Approach to Determining the Role of the Bible in Understanding Islamic Narrations, With a Focus on Interpretive Narrations . *Comparative Theology*, 17(2), 1-18.

2322-3421© University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

10.22108/coth.2025.141363.1899

Keywords: *The Bible*; Narrations; Understanding Hadith; Interpretative Narrations.

Introduction

The narrations or traditions (Hadith) of the Prophet Muhammad (Peace Be Upon Him) and the Imams (Peace Be Upon Them) are among the primary sources of the Islamic religion. These narrations are significant because of their pivotal role in understanding the Quran. A remarkable aspect of religious faith and concepts is conveyed through narrative propositions, without which a comprehensive understanding of the religion may not be achievable. There are, however, multiple impediments to understanding the statements and lexicons, which can be overcome through the use of suitable instruments, knowledge-based data, and complementary resources.

Considering the mentioned points, the present study aims to scrutinize the role of *the Bible* as an epistemological source for a better understanding of Islamic narrations sharing the same themes with their biblical counterparts and to determine the plausibility of *the Bible* to find the suitable answer to the following two research questions:

1- Is distortion (Tahrif) of *the Bible* or alterations made to the revelations of God an impediment to the understanding of Islamic narrations?

2- What fundamentals, rules, and methods must be utilized for the application of *the Bible* to the understanding of Islamic narrations?

Materials and Methods

The current study employs a descriptive-analytic methodology to investigate the role of *the Bible* in understanding Islamic narrations, utilizing a comparative-holistic approach.

Research Findings

A review of the research conducted on the interpretation of narrations and Hadith indicates that commentators and scholars have occasionally alluded to *the Bible* for the interpretation of Quranic verses and Hadith, referred to in the review of literature section of this study as a general background. Upon searching the various databases of scholarly articles, the authors found that no independent study is presently available on the concept of biblical contributions to the understanding of Quranic verses and Hadith. In other words, there is a deficiency in the existing body of knowledge related to the research topic, and the current study is, in fact, exploring a novel area with little to no prior work.

In addition, the findings of the study indicate that biblical propositions are classified under three distinct categories of “pro-sentences”, “contrapositions”, and “false propositions” as compared to propositions in Islamic logic. Qualitatively, such propositions are not supposed to have an independent and/or separated function concerning other criteria when it comes to the understanding of Islamic narrations. In terms of quantity, these propositions require full and subject-driven inclusion.

Discussion of Results and Conclusions

Considering the results of the present study, it can be concluded that:

1- Not all sections of *the Bible* are distorted (subject to Tahrif); instead, the “pro-sentences”, “contrapositions”, and “false propositions” found in *the Bible* may be duly applied to the understanding of the concepts shared between biblical statements and Islamic narrations, proportionate to their themes;

2- The biblical propositions and statements need to play the role of an analogy, having no independent function compared to other criteria when it comes to the understanding of narrations; and

3- To apply *the Bible* to the understanding of Islamic narrations, all relevant propositions must be collected to form a comprehensive biblical collection regarding the related concept. This method should be employed when interpreting Quranic verses and Hadith so that *the Bible* can be used most completely and accurately for the understanding of the narrations.

نگرشی کل نگر و روشمند به جایگاه عهدین در فهم روایات با تأکید بر روایات تفسیری

وحید جمشیدی، دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه اراک، اراک، ایران

vjamshidi0831@gmail.com

ابراهیم ابراهیمی*، استاد گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

ebrahimi978@atu.ac.ir

علیرضا طبیبی، استاد گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده معارف و اندیشه های اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

tabibi.alireza@ut.ac.ir

کیوان احسانی، استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه اراک، اراک، ایران

k-ehsani@araku.ac.ir

چکیده

این پژوهش با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی و از گذرگاه تطبیق و با نگاهی کل نگر، جایگاه عهدین را در فهم روایات واکاوی کرده و بدین رهیافت رسیده است که این کتاب‌ها سراسر آمیخته با تحریف نیستند و با دو مبنای «اشتراکات بین‌الادیانی» و «اعتبار پاره‌ای از گزاره‌ها»، می‌توانند در فهم روایات متحدالموضوع مورد استناد قرار گیرند. گزاره‌های عهدینی که نسبت به گزاره‌های اسلامی در سه دسته «گزاره‌های موافق»، «گزاره‌های مخالف» و «گزاره‌های خاموش» جای می‌گیرند، از بُعد کیفی، نباید عملکردی مستقل و منفک از سایر معیارها در فهم روایات داشته باشند و از بُعد کمی نیز باید دارای شمولیتی کامل و موضوع‌محور باشند؛ به گونه‌ای که هیچ داده‌ای فروگذار نشود. شایان بیان است که هر سه گزاره «موافق»، «خاموش» و «مخالف» - به ترتیب اولویت - می‌توانند به عنوان یک قرینه در فهم مبهمات روایات، بسط مجملات، فهم تعقیدات و ... رهگشا باشند، به شرطی که در چارچوب کمی و کیفی خود به کار گرفته شوند.

واژه‌های کلیدی

عهدین، روایات، فهم حدیث، روایات تفسیری.

*مسئول مکاتبات

جمشیدی، وحید، ابراهیمی، ابراهیم، طبیبی، علیرضا و احسانی، کیوان (۱۴۰۵). نگرشی کل نگر و روشمند به جایگاه عهدین در فهم روایات با تأکید بر روایات تفسیری، *الهیات تطبیقی*، ۱۷ (۲)، ۱-۱۶.

۱- طرح مسأله

یکی از منابع اصلی دین اسلام روایات پیامبر اکرم (صلوات الله علیه و آله) و معصومان (علیهم السلام) است. اهمیت روایات از آن روست که روایات نقشی مهم در فهم قرآن دارند و بخشی جالب توجه از مباحث دین نیز در گزاره‌های روایی بیان شده‌اند و بدون توجه به آنها نمی‌توان فهمی جامع از دین داشت؛ با وجود این، موانع بسیاری در مسیر فهم اخبار وجود دارند و به ابزارها، داده‌ها، دانش‌ها و منابع مکمل نیاز است تا فهمی صحیح از معنای واژگان و مراد روایات به دست آید. این پژوهش درصدد است تا جایگاه عهدین را در این باره واکاوی کند و نقش آن را به عنوان یکی از منابع معرفتی برای فهم بهتر روایات متحدالموضوع امکان‌سنجی و راستی‌آزمایی کند و به دنبال پاسخی برای پرسش‌های زیر باشد: ۱- آیا وقوع تحریف در عهدین می‌تواند مانعی برای بهره‌برداری از آن در فهم روایات باشد؟ ۲- با تکیه بر چه مبانی و با استفاده از چه قواعدی می‌توان از عهدین در فهم روایات بهره برد و روش کار باید چگونه باشد؟

۲- پیشینه پژوهش

بررسی آثار تفسیری و حدیثی نشان می‌دهد برخی از مفسران در تفسیر برخی از آیات قرآن و برخی از حدیث پژوهان در فهم بهتر برخی از روایات از عهدین بهره برده‌اند که در متن مقاله به آنها استناد داده می‌شود و می‌تواند به عنوان پیشینه‌ای عام برای پژوهش حاضر تلقی شوند؛ اما جست‌وجو در پایگاه‌های ثبت مقالات حاکی از آن است که تا به حال پژوهشی مستقل با عنوان یادشده به‌رشته تحریر درنیامده و به عبارت دیگر، این پژوهش فاقد پیشینه خاص و اخص است.

۳- نگاهی به عهدین

تعالیم یهودیان در دو بخش عهد قدیم (۳۹ کتاب) و آثار ربانی (تلمود و آیین عرفانی قباله) قرار می‌گیرد که از میان اینها، عهد قدیم منبع اصلی محسوب می‌شود و در میان عهد قدیم، تورات مهم‌ترین منبع به حساب می‌آید. عهد قدیم به بخش‌های زیر تقسیم‌بندی می‌شود: ۱- تورات که شامل اسفار پنج‌گانه است؛ ۲- نبوئیم (پیامبران) که دربردارنده انبیاء متأخر و متقدم است؛ ۳- کتویم (کتاب‌ها) که شامل کتاب‌هایی مانند مزامیر، امثال، ایوب، غزل غزل‌ها و ... است. عهد جدید نیز شامل ۲۷ کتاب است که توسط ۹ نویسنده در طول تقریباً نیم قرن نوشته شده‌اند (تنی، ۱۳۶۳، ص. ۱۳۵). عهد جدید - برحسب موضوع - به ۳ گروه تقسیم می‌شود: ۱- چهار انجیل که زندگی و تعلیم مسیح را بیان می‌کند؛ ۲- رساله‌ها که شامل ۱۲ رساله است؛ ۳- دریافت مکاشفه‌ای (نک: تیشن، بی‌تا، ص. ۶۰).

۴- مبانی به‌کارگیری عهدین در فهم روایات

«مبانی» جمع «مبنی» و در لغت به معنای «شالوده، بنیان و اساس» است (دهخدا، ۱۳۷۷، ج. ۲۰۱۱۹/۱۳). «مبانی» در اصطلاح و در نگره‌های مختلف، معنایی متفاوت می‌تواند داشته باشد، مانند ادله، اصول، تعاریف و مانند آن، اصل موضوعه، عوامل و نیروی‌های ورای قوانین (نک: کریمی‌نیا، ۱۳۹۵، صص. ۳۴-۳۵) و در اقسامی همچون مبانی علمی، مبانی فلسفی، مبانی دینی و ... قابل دسته‌بندی است (نک: حاجی ده‌آبادی، ۱۳۹۵، ص. ۵۳). مراد از مبانی در بحث حاضر پیش‌فرض‌های بنیادینی است که معیار یادشده بر آنها تکیه دارد که عبارت‌اند از:

۴-۱- اشتراکات بین‌الادیانی

یکی از مبانی استفاده از عهدین در فهم روایات، اشتراکاتی است که میان ادیان آسمانی وجود دارد. طبق آیات قرآن، پیامبران - با وجود دارابودن شریعت اختصاصی (مانده/۴۸) - خطوط کلی واحدی داشتند که از آن، با عناوین «صراط مستقیم» (انعام/۱۵۳)، «دین فطری» (روم/۳۰) و ... یاد می‌کند، چنانکه در آیه‌ای نیز می‌فرماید: «شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا وَ الَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَ مَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَ مُوسَى وَ عِيسَى» (شوری/۱۳). اگر ادیان دارای خط سیر واحد و اشتراکات و تکامل‌پذیری طولی نبودند، ختم نبوت معنایی نداشت؛ زیرا ختم نبوت در صورتی معنا دارد که رسالت پیامبران از آغاز تا به انجام یک مسیر را دنبال کند و به تدریج با تکامل بشر تکامل شود. علاوه بر این، آیات قرآن بر مصادیق اشتراکی بین‌الادیانی صحه گذاشته‌اند و وقتی سخن از اشتراکات باشد، فهم و نقد نیز منصفانه ظهور می‌یابد. قرآن در موضعی می‌فرماید: «وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ» (انبیاء/۱۰۵). در این آیه، سخن از انتقال وراثت دنیوی و اخروی زمین است (نک: طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج. ۳۳۰/۱۴) که هم در قرآن به آن اشاره شده (نک: قصص/۵) و هم به اذعان قرآن، در کتاب‌های پیشین آمده است.

موضوعات مشترک میان قرآن و عهدین گستره بسیاری دارد که می‌توان به آیات مربوط به خلقت جهان آفرینش، هبوط آدم، جریان تولد موسی (ع) و خروج از مصر، ماجرای طور سینا و ... اشاره کرد و به عنوان یک نمونه برجسته قرآنی، می‌توان از آیه ۲۹ سوره فتح نام برد که ویژگی‌های پیامبر و یارانش را برمی‌شمارد و تصریح می‌کند که همین ویژگی‌ها در عهدین نیز آمده است (نک: فتح/۲۹). این اشتراک به قدری پررنگ است که برخی از قرآن‌پژوهان بر ضرورت آن تأکید کرده و بهره‌گیری از کتاب‌های دینی ادیان قبل در ابهام‌زدایی از داستان‌های مشترک میان قرآن و عهدین را ضرورتی فرهنگی تلقی کرده‌اند (نک: معرفت، ۱۳۸۷، ج. ۲، صص. ۶۰۷، ۶۴۱-۶۴۲). بر این اساس و با توجه به ارتباط تنگاتنگ میان قرآن و سنت، دادوستد میان عهدین و روایات در حوزه فهم متنی امری انکارناپذیر است.

۴-۲- اعتبار اجمالی گزاره‌های عهدینی

یکی از مبانی بهره‌گیری از عهدین در فهم روایات این است که این کتاب‌ها سراسر محرف نبوده‌اند، بلکه علاوه بر گزاره‌های تحریف‌شده، دربردارنده گزاره‌های معتبر نیز هستند و با توجه به مسأله اسرئیلیات، می‌توانند به عنوان معیاری برای تشخیص صحیح از سقیم و نیز شرح و بسط روایات به کار گرفته شوند. برای نمونه، در روایتی آمده است که رسول خدا (ص) به اهل کتاب می‌فرماید: «چه حال و روزی دارید وقتی که عیسی در بین شما نازل شود و امامتان از خودتان باشد؟» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج. ۲۳۴/۵). علاوه بر گزاره‌های قرآنی و روایی، از انجیل متی باب ۲۴ می‌توان برای شرح این روایت استفاده کرد (نک: متی، ۲۴).

طبق آیات قرآن، این کتاب‌ها از سوی خداوند بر پیامبران پیشین نازل شده‌اند. خداوند درباره آسمانی‌بودن تورات و انجیل می‌فرماید: «نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَأَنْزَلَ التَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ مِنْ قَبْلُ هُدًى لِّلنَّاسِ» (آل عمران/۳-۴): «این کتاب را در حالی که مؤید آنچه [از کتاب‌های آسمانی] پیش از خود می‌باشد، به حق [و به تدریج] بر تو نازل کرد، و تورات و انجیل را ... پیش از آن برای رهنمود مردم فرو فرستاد». در جای دیگر درباره عهدین می‌فرماید: «يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تُحَاجُّونَ فِي إِبْرَاهِيمَ وَ مَا أَنْزَلْنَا التَّوْرَةَ وَ الْإِنْجِيلَ إِلَّا مِنْ بَعْدِهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ» (آل عمران/۶۵): «ای اهل کتاب، چرا درباره ابراهیم محاجه می‌کنید با آنکه تورات و انجیل بعد از او نازل شده است؟ آیا تعقل نمی‌کنید؟». در قرآن، دست‌کم ۱۸ بار از تورات، ۱۲ بار از انجیل و ۳ بار از زبور یاد شده است و تورات و انجیل دست‌کم ۱۵ بار تصدیق شده‌اند (نک: بقره/۴۱، ۹۱، ۹۷؛ آل عمران/۳؛ نساء/۴۷؛ مانده/۴۸؛ انعام/۹۲؛ یونس/۳۷؛ یوسف/۱۱۱؛ فاطر/۳۱؛ احقاف/۱۲، ۳۰ و ...).

با وجود اینکه قرآن کریم به الهی بودن تورات و انجیل تصریح دارد، آیاتی نیز وجود دارند که ظاهر آنها بر تحریف دلالت دارند: «فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُمُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ ثُمَّ يَقُولُونَ هَذَا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ لِيُشْتَرَوْا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا» (بقره/۷۹): «پس وای بر کسانی که کتاب [تحریف شده‌ای] با دست‌های خود می‌نویسند، سپس می‌گویند: این از جانب خداست! تا بدان بهای ناچیزی به دست آرند.» طبق دیدگاه برخی از مفسران، آیه یادشده دلالت بر تحریف لفظی - از گونه تغییر الفاظ و عبارات - دارد؛ به این صورت که یهود وقتی با بعثت پیامبر (ص) دنیای خویش را در خطر دیدند، ویژگی‌هایی که از ایشان در تورات بیان شده بود را تغییر دادند (نک: ثعلبی، ۱۴۲۲ق، ج. ۲۲۴/۱؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج. ۳۱۷/۱-۳۱۶)؛ اگرچه از نگاه برخی دیگر از مفسران، این تغییر و جایگزینی الفاظ منحصر به ویژگی‌های رسول‌الله (ص) نیست و شمول دارد^۱ (نک: فضل‌الله، ۱۴۱۹ق، ج. ۱۰۲/۲؛ ابن عاشور، بی تا، ج. ۵۵۷/۱).

با وجود اینکه تحریف لفظی و معنوی در تورات فعلی رخ داده است، قرآن مجید همه آن را مُحَرَّف نمی‌داند، بلکه این کتاب را فی‌الجمله مورد تأیید قرار داده و در موضعی فرموده است: «وَ كَيْفَ يَحْكُمُونَكَ وَ عِنْدَهُمُ التَّوْرَةُ فِيهَا حُكْمُ اللَّهِ ثُمَّ يَتَوَلَّوْنَ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَ مَا أَوْلَىٰكَ بِالْمُؤْمِنِينَ (مائده/۴۳): «و چگونه تو را داور قرار می‌دهند، با آنکه تورات نزد آنان است که در آن حکم خدا [آمده] است؟ سپس آنان بعد از این [طلب داوری] پشت می‌کنند، و [واقعاً] آنان مؤمن نیستند.» این آیه دلالت دارد بر اینکه همین تورات در زمان رسول خدا (ص) و تا به امروز در دست یهود است و از نگاه قرآن، در همین تورات مقداری از تورات اصلی که بر موسی (ع) نازل شده، وجود دارد و مقداری هم تحریفات در آن صورت گرفته است (نک: طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج. ۳۴۲/۵). مفسر دیگری در پاسخ به این شبهه که «چگونه آیه فوق می‌گوید: حکم خدا در تورات ذکر شده است در حالی که ما با الهام گرفتن از آیات قرآن و اسناد تاریخی تورات را تحریف یافته می‌دانیم و همین تورات تحریف یافته در زمان پیامبر اسلام ص بوده است؟» می‌گوید: «ما تمام تورات را تحریف یافته نمی‌دانیم بلکه قسمتی از آن را مطابق واقع می‌دانیم.» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج. ۳۸۹/۴)

علاوه بر آیه یادشده، آیات دیگری وجود دارند که شاهدهی بر انگاره یادشده هستند: «نَزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَ أَنْزَلَ التَّوْرَةَ وَ الْإِنْجِيلَ» (آل عمران/۳): «این کتاب را در حالی که مؤید آنچه [از کتاب‌های آسمانی] پیش از خود می‌باشد، به حق [و به تدریج] بر تو نازل کرد، و تورات و انجیل را ...» و در آیه دیگر، خطاب به قوم بنی‌اسرائیل می‌فرماید: «وَ آمَنُوا بِمَا أَنْزَلْتُ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ» (بقره/۴۱): «و بدانچه نازل کرده‌ام - که مؤید همان چیزی است که با شماست - ایمان آرید.» در این آیات، سخن از «تصدیق عهدین» است. تصدیق «قراردادن چیزی است در مقام صدق و گواهی دادن است به صادق بودن آن و صدق راست و درست و مطابق واقع بودن است.» (مصطفوی، ۱۳۸۰، ج. ۲۲۲/۱). طبق این آیات، قرآن تصدیق‌کننده کتاب‌های پیشین است و آنها را حق می‌داند (نک: طبرسی، ۱۳۷۲، ج. ۳۲۵/۱). اگرچه برخی از مفسران مصدق بودن قرآن نسبت به تورات را مطلق ندانسته و آن در بخشی از معارف و احکام متعین تلقی کرده، نوشته‌اند: «مصدقاً لما معکم، یعنی با آنچه که از تورات در توحید و نبوت و اخبار و صفت پیامبر (ص) موافق است.» (بغوی، ۱۴۲۰ق، ج. ۱۰۹/۱).

مفسران در رابطه با تنافی میان تصدیق عهدین و طرح انگاره تحریف در آن از نگاه قرآن، پاسخ‌هایی داده‌اند؛ از جمله گفته‌اند: «آنچه از تورات و از اعتقادات و احکام الهی که مقطوع و مسلم و نازل از جانب خدا بوده، و تحریف شده و مشکوک

^۱ آیه دیگری که در راستای اثبات تحریف می‌تواند مورد استناد قرار گیرد، آیه زیر است: «وَ مِنَ الَّذِينَ هَادُوا سَمَاعُونَ لِلْكَذِبِ سَمَاعُونَ لِقَوْمٍ آخِرِينَ لَمْ يَأْتُواكَ بِحُرْفُونَ الْكَلِمَ مِنْ بَعْدِ مَوَاضِعِهِ» (مائده/۴۱): «[چه] از یهودیان: [آنان] که [به سخنان تو] گوش می‌سپارند [تا بهانه‌ای] برای تکذیب [تو بیابند]، و برای گروهی دیگر که [خود] نزد تو نیامده‌اند، خبرچینی [جاسوس‌وسی] می‌کنند، کلمات را از جاهای خود دگرگون می‌کنند.» این آیه طبق اذعان مفسران، دلالت بر تحریف لفظی و معنوی دارد (نک: طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج. ۳۶۴/۴).

نیست: قرآن کریم و دین اسلام همه آنها را عملاً و قولاً تصدیق می‌کند. ولی اگر کتاب یا مطالبی باشد که مجعول و یا مخلوط و یا مشتبه است: هرگز صحیح نباشد که کسی گوید، آنها مورد تصدیق و امضای من می‌باشد، زیرا موضوع و محمول همیشه به مصداق صحیح و واقعی آنها حمل می‌شود.» (مصطفوی، ۱۳۸۰، ج. ۱-۲۲۲/۱-۲۲۱). یا مفسر دیگری تصدیق قرآن را شامل بشارت‌های بیان‌شده در تورات دانسته و نوشته است: «جواب این است که این آیات، غایت دلالت آنها بر این است که بعضی از آنچه با اهل کتاب است، قرآن تصدیق می‌کند و هیچ دلالت بر عموم ندارد و می‌توان از آیات دیگر استفاده نمود که مراد بشارتی است که در تورات و انجیل به آمدن پیغمبر اسلام داده شده است.» (طیب، ۱۳۷۸، ج. ۱۲/۲).

سخن اخیر را نمی‌توان کاملاً صائب دانست، زیرا نه فقط قرینه‌ای در آیات قرآن در این باره وجود ندارد، بلکه اگر از گزاره‌های دال بر گناه‌آلود بودن پیامبران، انکار معاد و مفاهیمی از این دست که با بنیاد دین تنافی دارند چشم‌پوشی کنیم، پاره‌ای از مضامین عهدینی فی‌الجمله مورد تأیید قرآن است و از این گزاره‌ها - با تعریف معیارهایی - می‌توان هم در راستای فهم قرآن و هم فهم و نقد حدیث بهره برد، زیرا عهدین در نقل پاره‌ای از مسائل، تفصیل بیشتری دارد و نیز پاسخ‌گوی برخی از مبهمات است و نیز از آن می‌توان برای اثبات برخی از گزاره‌های اعتقادی دین اسلام استفاده کرد. در این باره می‌توان به سخن مرحوم میرحامد حسین نیز استناد کرد. از نگاه وی، احکامی که در تورات مذکور است و در قرآن شریف خلاف آن مذکور نیست، معتمد و معتبر است و ردّ و ابطال آن نمی‌توان کرد (نک: موسوی هندی، ۱۳۶۶، ج. ۶۹۹/۱۱).

۵- قواعد استفاده از عهدین در فهم روایات

با توجه به بروز مسأله تحریف و تصحیف در عهدین و نیز نظرداشت مسائلی مانند فضای صدور، از بین رفتن قرینه‌های مقامی و مقالی، جهانی و جاودانگی نبودن آموزه‌های ادیان پیش از اسلام و ...، برای استفاده از عهدین در فهم روایات باید قواعدی را مدنظر قرار داد. در رابطه با تعریف قواعد، دیدگاه‌هایی گوناگون بیان شده‌اند (نک: رضایی اصفهانی، ۱۳۹۲، صص. ۲۱۲-۲۱۴)، اما مراد از قواعد در این پژوهش، قوانینی کلی است که در زمینه به‌کارگیری عهدین در فهم روایات باید مراعات شوند که مهم‌ترین آنها را در ادامه می‌آوریم:

۵-۱- بایستگی عدم استقلال گزاره‌های عهدینی

برای استفاده از عهدین در فهم روایات - با توجه به دلایل پیش‌گفته - نمی‌توان به شکل استقلالی عمل کرد، یعنی نمی‌توان به شکل مستقیم از گزاره‌های عهدینی در فهم یک روایت بهره برد، بلکه باید از حلقه واسطه‌ای به نام قرآن و منقولات قطعی و قواعد متقن استفاده کرد تا در وهله نخست، مجعول بودن یا نبودن آن گزاره عهدینی اثبات شود. ذهبی - در سخنی مرتبط - می‌نویسد: «بر مفسر واجب و لازم است که در نهایت دانایی و آگاهی بوده و در نقد روایات، بیش از هر کسی همت کرده و دقت به خرج دهد تا بتواند این روایات اسرائیلی را که با روح قرآن سازگار نیست، از متون دینی خارج نماید. (ذهبی، بی‌تا، ج. ۱۸۱/۱).

اگر با به‌کارگیری این حلقه واسطه، مجعول بودن گزاره‌ای از عهدین روشن شد، از آن می‌توان در نقد روایات استفاده کرد که برای نمونه، می‌توان به روایتی از ابوهریره اشاره کرد که به نقل از رسول خدا (ص) می‌گوید: «خداوند، آدم را بر صورت خویش آفرید...». مضمون این روایت دقیقاً همان آیه بیست‌وهفتم باب اول از ابواب سفر پیدایش تورات است. خود متن آن چنین است: «پس خداوند، آدم را به صورت خویش آفرید؛ او را به صورت خداوند آفرید؛ آنها را نر و ماده آفرید.» (نک: شرف‌الدین، ۲۰۰۴م، ص. ۵۵). از آنجا که متن این روایت با عقیده توحید مغایرت دارد و تأویل آن نیز به گونه‌ای که این

مخالفت را از بین ببرد، امکان ندارد، می‌فهماند که این حدیث از پیامبر اکرم (ص) صادر نشده و مجعول است (نک: **مطرب الهاشمی، ۱۳۹۷، ص. ۱۴**).

در مقابل، گزاره‌هایی قرار دارند که صحت آنها با توجه به این حلقه واسطه، مبرهن است. از این گزاره‌ها می‌توان در فهم مبهمات و شرح و بسط روایات بهره برد، اضطراب متون را برطرف کرد یا احیاناً در برطرف کردن تصحیف، ادراج و ... کمک گرفت. دسته سوم گزاره‌هایی است که نه دلیلی برای تأیید آنها در شریعت وجود دارد و نه شهادی برای کذب آنها؛ که از آنها با عنوان «آموزه‌های خاموش» نام برده‌اند (نک: **معرفت، ۱۳۸۷، ج. ۶۳۸/۲**). در صورت اخیر، اگر گزاره عهدینی مخالف با روح دین و نیز نصوص قطعی قرآن نباشد، قابل بهره‌گیری است (نک: **موسوی هندی، ۱۳۶۶، ج. ۶۹۹/۱۱؛ الاوسی، ۱۳۷۰، صص. ۲۴۰-۲۴۱**) که این مسأله بیشتر در اثبات حقانیت اسلام و پیشوایان آن نمود دارد.

۲-۵- لزوم گردآوری موضوعی و تحلیل تمامی داده‌ها

برای بهره‌گیری از عهدین در فهم احادیث باید تمامی داده‌ها در قرآن، روایات و عهدین گردآوری شود و این گردآوری باید موضوع‌محور باشد تا فرآیند فهم سیری کامل را طی کند و از برداشت‌های نادرست مصون بماند. این گردآوری می‌تواند در سطح فهم واژگان دشوار یا عبارات‌های مبهم، برطرف کردن اضطراب متنی یا جمع بین روایات متناقض و ... باشد. علاوه بر گردآوری داده‌ها به شکل موضوعی، باید شواهد دیگر را مورد توجه قرار داد تا فهمی اطمینان‌آور حاصل آید.

برای نمونه، می‌توان قضیه تولد عیسی مسیح (ع) را از بُعد مکانی بررسی کرد. در ابتدا- با توجه به قاعده پیشین - باید داده‌های قرآنی مرتبط با این موضوع را گردآوری کنیم. بررسی آیات نشان می‌دهد قرآن مجید در این باره سکوت کرده است و داستان زایمان مریم (س) را چنین بازگو می‌کند: «فَحَمَلَتْهُ فَانْتَبَدَتْ بِهِ مَكَانًا قَصِيًّا * فَأَجَاءَهَا الْمَخَاضُ إِلَى جِذْعِ النَّخْلَةِ قَالَتْ يَا لَيْتَنِي مَتُّ قَبْلَ هَذَا وَكُنْتُ نَسِيًّا مَنْسِيًّا * فَنَادَاهَا مِنْ تَحْتِهَا أَلَّا تَحْزَنِي قَدْ جَعَلَ رَبُّكِ تَحْتَكِ سَرِيًّا * وَ هُزِّي إِلَيْكِ بِجِذْعِ النَّخْلَةِ تُسَاقُطُ عَلَيْكَ رَطْبًا جَنِيًّا» (مریم/۲۲-۲۶). در آیه‌ای دیگر، سخن از یک مکان در بخش شرقی است: «وَ اذْكُرْ فِي الْكِتَابِ مَرْيَمَ إِذِ انْتَبَدَتْ مِنْ أَهْلِهَا مَكَانًا شَرْقِيًّا» (مریم/۱۶). غیر از این دو آیه، در هیچ جای دیگری از قرآن سخنی از مکان تولد عیسی (ع) گفته نشده است و تنها نکته‌ای که از آیات یادشده به دست می‌آید، تولد مسیح در قسمت شرقی و در کنار درختی نخل در منطقه‌ای دوردست (مکاناً قصباً) در شهری نامشخص است.

در احادیث، اقوالی ناهمگون و گوناگون نقل شده‌اند که عبارت‌اند از: ۱- سرزمین مصر (نک: **فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج. ۵/۲۱۵**)؛ ۲- دمشق و کربلا (نک: **عروسی‌حویزی، ۱۴۱۵ق، ج. ۳/۳۲۸**)؛ ۳- فرات (نک: **کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۱/۴۸۰**)؛ ۴- بیت‌الحم (نک: **یعقوبی، بی‌تا، ج. ۱/۲۶**)؛ ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸ق، ج. ۱۳/۶۷؛ صادقی‌تهرانی، ۱۳۶۵، ج. ۱۸/۲۹۳؛ ۵- منطقه «برلتا» (محل‌ای قدیمی در بغداد) (نک: **قطب‌الدین راوندی، ۱۴۰۹ق، ج. ۲/۵۵۳**). چنانکه مبرهن است، این منقولات روایی مضطرب، بیش از آنی که مکان تولد عیسی مسیح را مشخص کنند، بر ابهام مسأله می‌افزایند. در ادامه، گزاره‌های عهدینی را گردآوری و تحلیل می‌کنیم.

۱- انجیل لوقا: «در آن زمان، اوگوستین، امپراتور روم فرمان داد تا مردم را در تمام سرزمین‌های تحت سلطه وی سرشماری کنند. برای شرکت در سرشماری، هر شخص می‌بایست به شهر آباء و اجدادی خود می‌رفت. از این رو، یوسف از

^۱ به عبارت دیگر، شمول معنایی واژه «فهم» در این پژوهش دربردارنده موارد زیر است: فهم معنای واژگان مغلق، فهم مراد جدی و استعمالی متن حدیث؛ برطرف کردن اضطراب متنی؛ اثبات حقانیت دین اسلام و گزاره‌های آن با بهره‌گیری از گزاره‌های عهدینی و ...

شهر ناصره، به بیت‌لحم در استان یهودیه رفت زیرا او از نسل داود پادشاه بود. مریم نیز که نامزد یوسف بود و آخرین روزهای بارداری خود را می‌گذراند، همراه او بود. هنگامی که در بیت‌لحم بودند، وقت وضع حمل مریم فرا رسید و نخستین فرزند خود را که پسر بود، به دنیا آورد و او را در قنذاقه پیچید و در آخور خوابانید زیرا در منزل برای ایشان جا نبود» (لوقا، ۲: ۷-۱۶). بنا بر شواهد موجود در این انجیل، تولد مسیح در شهر بیت‌لحم رخ داده است (نک: لوقا، ۱: ۵ و ۲: ۴، ۶، ۱۱)

۲- انجیل یعقوب: «...گفتم: در جستجوی قابله‌ای عبرانی هستم. او گفت: آیا تو از اسرائیل هستی؟ گفتم: آری! او گفت: او چه کسی است که در غار می‌زاید؟ ... گفتم: او مریم است که در معبد خداوند پرورش یافت و من او را با قرعه به عنوان همسر دریافت کردم... او از روح‌القدس آبستن شده است... آنان به مکان غار رفتند... قابله گفت: چشمان من امور عجیبی را دیده است زیرا نجات‌دهنده بنی‌اسرائیل متولد شده است...» (یعقوب، ۱۹: ۱ و ۲). طبق این انجیل، تولد در شهر بیت‌لحم اتفاق افتاده است (نک: یعقوب، ۱۹: ۱ و ۲)

۳ و ۴- انجیل متی و برنابا: تولد عیسی در بیت‌لحم در دوران حکومت هیرودیس (نک: متی، ۲: ۱، ۵، ۸؛ برنابا، ۳: ۶).
۵- انجیل یوحنا: در این انجیل، سخن صریح و آشکاری در این باره بیان نشده است، اما به تناسب ارتباط میان بیت‌لحم (= خانه نان) و نان حیات، احتمال تولد در این شهر از انجیل یادشده قابل برداشت است (گواهی، ۱۳۹۰، ص. ۱۱۶).

۶- انجیل متی دروغین: در این انجیل، این مطلب بیان شده است که مریم (س) به همراه یوسف نجار بعد از ولادت فرزند و در راه مصر، زیر درخت خرمایی می‌نشینند و از خرمای آن تناول می‌کنند و آبی از زیرزمین می‌جوشد که سبب برطرف‌شدن تشنگی آنان می‌شود (نک: Schneemelcher & Wilson, 1991, v. 1/462). در این گزاره، سخنی از مکان تولد نیامده است و گزارش آن از موضوع یادشده نیز با نقل‌های دیگر هم‌خوانی ندارد.

طبق گزاره‌های عهدینی، تولد عیسی مسیح (ع) در شهر بیت‌لحم اتفاق افتاده که این دیدگاه - چنانکه گفته شد - در برخی از روایات نیز آمده است. در روایتی دیگر که این محل را فرات دانسته است، امکان تصحیف آن از «افراته» وجود دارد، زیرا «افراته» نام پیشین «بیت‌لحم» بوده است (نک: هاکس، ۱۳۷۷، ص. ۸۲). برای این دیدگاه، می‌توان از شواهد تاریخی نیز استفاده کرد. ابن‌بطوطه در این باره نوشته است: «... به زیارت بیت‌لحم که زادگاه عیسی (ع) است نائل شدم...» (ابن‌بطوطه، ۱۳۷۰، ج. ۱/۹۵). این دیدگاه در منابع معتبر دیگری نیز آمده است (نک: هروی، ۱۴۲۳ق، ج. ۱/۳۴؛ اصطخری، ۱۹۲۷م، ج. ۱/۵۷؛ مقدسی، بی‌تا، ج. ۱/۱۷۲). شاهد دیگر سخن برخی از اندیشمندان اهل کتاب است که محل تولد را قسمت شرقی بیت‌لحم دانسته‌اند (Skolink & Berenbaum, 2007, v. 3/534) که با آیات قرآن نیز هم‌خوانی دارد (مکاناً شرقیاً).

بر اساس این داده‌ها و شواهد یادشده، می‌توان اضطراب روایات را برطرف کرد، تصحیف متنی در برخی از روایات را احتمال داد و برخی از روایات را پذیرفت و از آنها برای تفسیر آیات استفاده کرد.

۳-۵- پرهیز از تفسیرها و تطبیق‌های ناصواب

یکی دیگر از قواعدی که در بهره‌گیری عهدین در فهم روایات اهمیت بسیاری دارد، پرهیز از تطبیق‌ها و تفسیرهای نادرست است. برای نمونه، می‌توان به بیان نام «هاشم» در تورات اشاره کرد (لاویان: ۲۴/۱۱) که به اشتباه، آن را به هاشم جد پیامبر اسلام (ص) ارتباط داده‌اند، اما چنانکه در قاموس کتاب مقدس آمده است، هاشم نام پدر برخی از ۳۰ نفر شجاعان داود بوده که در جایی دیگر به شکل «یاشن» خوانده شده است (هاکس، ۱۳۷۷، ص. ۹۱۸). در تفسیری دیگر،

هاشم یا هَشم یعنی الاسم، یعنی آن نام معهود، یعنی یهوه که به زبان آوردن نامش حرام است^۱ و در هر دو صورت، ارتباطی به هاشم جدّ پیامبر (ص) ندارد.

۶- واکاوی تطبیق‌گونه شواهد

با توجه به مبانی و قواعد یادشده در بالا، آنچه در ادامه می‌آید، بیان شواهدی از عهدین و روایات تفسیری است تا از گذرگاه تطبیق نتایجی حاصل آید.

۱-۶- استفاده از عهدین در فهم احادیث مربوط به فضایل معصومان (ع)

یکی از آموزه‌ها و گزاره‌هایی که می‌تواند در بررسی تطبیقی میان عهدین و روایات تفسیری مورد بحث و مذاقه قرار گیرد، مواردی است که از فضایل پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) یا حقانیت دین اسلام سخن می‌گویند که در ادامه، برخی از آنها را بیان می‌کنیم.

یکی از روایاتی که در مصادر مربوط آمده، حدیث منزلت است. در تفسیر روایی قمی ذیل آیه ۶۱ سوره نور چنین آورده شده است: «این آیه زمانی نازل شد که پیامبر (ص) به مدینه مهاجرت کرده بود و در پی این بود که بین مهاجرین و انصار و نیز میان ابوبکر، عمر، عثمان، عبدالرحمن و ... پیوند برادری برقرار کند اما برای امیرالمؤمنین (ع) چنین کاری انجام نداد و امام علی (ع) بدین خاطر بسیار اندوهگین شد و به پیامبر فرمود: چرا این پیوند را میان من و دیگران برقرار نکردی؟ پیامبر (ص) در پاسخ فرمود: ای علی! تو را برای خودم نگه داشتم! آیا دوست نداری که در دنیا و آخرت برادرم باشی و من نیز برادر تو؟ تو وصی، وزیر و ... منی تا جایی که فرمود: انت منی بمنزله هارون من موسی الا انة لا نبی بعدی ...» (قمی، ۱۳۶۳، ج. ۱۰۹/۲).

برخی از اندیشمندان اسلامی برای فهم حدیث به عهدین استناد کرده‌اند که از جمله آنها می‌توان به علامه میرحامدحسین اشاره کرد. وی در مواردی از فهم حدیث، به گزارش‌هایی از تورات استناد کرده است. مهم‌ترین و پربسامدترین این استناد در تبیین حدیث منزلت است که پیامبر (ص) نسبت به امام علی (ع) فرمودند: «انت منی بمنزله هارون من موسی الا انه لیس نبی بعدی» (موسوی هندی، ۱۳۶۶، ج. ۳/۱۱). حدیث منزلت بیانگر این است که امام علی (ع) جانشین پیامبر (ص) است، زیرا بر اساس این حدیث، علی (ع) در نزد پیامبر (ص) همان منزلتی دارد که هارون در نزد موسی (ع) داشته است که یکی از منازل هارون نسبت به موسی، مقام خلافت و وصایت بوده است؛ بنابراین، علی (ع) نیز وصی و خلیفه پیامبر اسلام (ص) است. مفاد دیگر حدیث یادشده این است که امام حسن و حسین (ع) نیز خلیفه پیامبر (ص) بوده‌اند، زیرا دو فرزند هارون، یعنی شبر و شبیر نیز خلیفه موسی (ع) بوده‌اند. به همین سبب است که علامه برای اثبات امامت و وصایت دائمی امام علی (ع) و حسنین (ع) بر اساس حدیث منزلت، به ۱۸ مورد از تورات استناد می‌کند. برای نمونه، در سفر رابع تورات آمده است: «وکل هارون و بنیه علی أن یحفظوا امامتهم و أی أجنبي تقدم إليها فلیقتل» (موسوی هندی، ۱۳۶۶، ج. ۶۷۴/۱۱): «(خداوند) هارون و فرزندان او را حفظ کن و هر بیگانه که به سوی امامت تقدم کند، کشته شود.» و نیز در سفر رابع تورات گزارش شده است: «و انت و بنوک معک تحفظون امامتکم لجمیع امور المذبح و داخل السجف فتخدمونه فقد جعلت امامتکم خدمه موهوبه و أی أجنبي تقدم إليها فلیقتل.» (موسوی هندی، ۱۳۶۶، ج. ۶۷۶/۱۱).

^۱ این مطلب در مقالات و سایت‌های معتبر متعلق به یهود آمده است، چنانکه می‌توان به آدرس زیر اشاره کرد:

^۲ برای آگاهی از دیگر موارد استناد علامه به تورات نک: (موسوی هندی، ۱۳۶۶، ج. ۶۷۸/۱۱-۶۹۸).

برای استناد به گزاره‌های عهدینی در راستای فهم روایت یادشده، چند نکته گفتنی است. مرحوم میرحامد حسین، با توجه به محرف‌بودن تورات، چنانکه پیش‌تر گفته شد، گزاره‌هایی که مخالف قرآن نباشند را می‌پذیرد و از نگاه وی، چون امامت حضرت هارون و اولاد امجاد آن حضرت در تورات مذکور است و خلاف آن در قرآن شریف مذکور نیست، بلکه «اخْلُقْنِي فِي قَوْمِي» مؤید امامت حضرت هارون است؛ از این رو، احتجاج و استدلال به آن صحیح است. (موسوی هندی، ۱۳۶۶، ج. ۷۰۰/۱۱). علامه در این رابطه به حرمت گوشت خرگوش از کتاب *مجالس علاءالدوله سجستانی* استناد می‌کند که حکم حرمت گوشت خرگوش در تورات آمده ولی در قرآن نیامده است که بنا بر حکم آیه «أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ فَبِهِدَاهُمْ أَقْتَدِهِ» (انعام/۹۰)، هر آنچه در تورات حرام باشد و ناسخ آن در قرآن نیامده باشد، حکم آن پابرجاست (موسوی هندی، ۱۳۶۶، ج. ۷۰۰-۶۹۹/۱۱).

علاوه بر این، مرحوم میرحامد به سیره شاه عبدالعزیز دهلوی در کتاب *تحفه اثنی‌عشریه* نیز استناد می‌کند که وی برای اسکات فرقه غرابیه، به صفات پیامبر (ص) و بشارت‌های بعثت آن حضرت در تورات و انجیل استناد می‌کند، زیرا این فرقه بر این عقیده بوده‌اند که جبرئیل امین نبوده و (نعوذ بالله) در ادای رسالت خیلنت کرده و پیام الهی را به‌اشتباه به پیامبر (ص) به‌جای علی (ع) رسانده است (موسوی هندی، ۱۳۶۶، ج. ۷۰۰/۱۱؛ نک: آقانوری، ۱۳۸۳، ص. ۴۸). از جمله مواردی که دهلوی به آن استدلال کرده، این گزارش از تورات است: «فی التوراة فی السفر الرابع منه قال الله تعالى لابراهيم ان هاجر تلد و يكون من ولدها من يده فوق الجميع و يد الجميع مبسوطة إليه بالخشوع.» (موسوی هندی، ۱۳۶۶، ج. ۷۰۱/۱۱) و نیز در زبور آمده است: «يا احمد فاضت الرحمه على شقتيك من اجل ذلك ابارك عليك فتقلد السيف فان بهاءك و حمدك الغالب ... و امتلأت الارض من تحميد احمد و تقديسه و ملك الارض و رقاب الامم ... لقد انكسفت السماء من بهاء احمد و امتلأت الارض من حمده.» (موسوی هندی، ۱۳۶۶، ج. ۷۰۲/۱۱).

علامه درباره استدلال دهلوی به تورات و انجیل و زبور برای رد عقاید فرقه غرابیه، قائل است: «هرگاه عبارات تورات و هم عبارات انجیل و زبور مقابله غرابیه منکرین قرآن شریف و اخبار اهل بیت علیهم السلام حجت و سند باشد و اسکات ایشان کند چرا عبارات تورات مثبت امامت حضرت هارون علیه السلام و امامت اولاد آن حضرت بر اهل سنت حجت نباشد و چرا اسکاتشان نکنند.» (موسوی هندی، ۱۳۶۶، ج. ۷۰۳/۱۱).

دلیل دیگر ایشان سیره عالمان اهل سنت در اثبات حقانیت نبوت پیامبر اسلام (ص) است که آنان نه فقط دلیلی بر عدم قبول عبارات دلالت‌کننده بر امامت حضرت هارون (ع) و امامت اولاد آن حضرت در تورات ندارند، بلکه در مواردی به بشارت‌های تورات بر نبوت حضرت خاتم (ص) استناد کرده‌اند. برای نمونه، فخر الدین رازی در تفسیر کبیر در تعداد بشارت‌های دال بر نبوت پیامبر (ص) گفته است: «الخامس: روى السمان فى تفسيره فى السفر الاول من التوراة: إن الله تعالى اوحى الى ابراهيم صلوات الله عليه و قال قد اجبت دعاءك فى اسماعيل و باركت عليه فكبرته و عظمته جدا جدا و اجعله لامه عظيمه و سيلد اثني عشر عظيما و الاستدلال به أنه لم يكن فى ولد اسماعيل من كان لامه عظيمه غير نبينا محمد(ص).» (موسوی هندی، ۱۳۶۶، ج. ۷۰۳/۱۱).

وی در نهایت این‌گونه پاسخ می‌دهد: «امامت حضرت هارون (ع) و اولاد آن حضرت از قبیل فضائل و مناقب است و استدلال به مناقب انبیا علیهم السلام که اهل کتاب نقل آن کنند مثل استدلال است به فضائل اهل بیت علیهم السلام که نواصب نقل آن نمایند و هیچ عاقلی، قرح در فضائل و مناقب اهل بیت (علیهم السلام) که نواصب نقل کنند نمی‌کند، به این وجه که بر

^۱ درباره موارد دیگر استنادات اهل سنت درباره بشارت‌های تورات بر بعثت پیامبر (ص) نک: (موسوی هندی، ۱۳۶۶، ج. ۷۰۳-۷۰۵).

نواصب در نقل دیگر امور اعتماد نیست.» (موسوی هندی، ۱۳۶۶، ج. ۷۰۳/۱۱).

۲-۶- به کارگیری عهدین در فهم گزاره‌های اخلاقی-عقیدتی

در این قسمت سعی بر این است تا با استفاده از عهدین، دو گزاره از گزاره‌های روایی در ارتباط با یکدیگر فهم شوند. یکی از گزاره‌هایی که در مصادر روایی آمده، عبارت زیر است: «...الدِّينُ هُوَ الْحُبُّ وَ الْحُبُّ هُوَ الدِّينُ» (برقی، ۱۳۷۱ق، ج. ۲۶۳/۱؛ کوفی، ۱۴۱۰ق، ص. ۴۳۰). در روایت دیگری آمده است: «انَّ الله خلق آدم علی صورته»^۱. با کنار هم قرار دادن این دو روایت و بهره‌گیری از عهدین، می‌توان به فهمی جامع‌تر از این دو دست یافت؛ توضیح آنکه، از آنجا که انسان به صورت خداوند، آفریده شده است (پیدایش، ۱: ۲۷)، شناخت صفات الهی و سعی در شبیه‌سازی آنها در ضمیر انسان پایه مهم‌ترین اصل اخلاقی عهد عتیق، یعنی فرمان‌برداری از خدا را تشکیل می‌دهد؛ از این رو، هدف نهایی اخلاق را شبیه‌شدن به خدا قرار داده است که از طریق عمل به دستورات الهی و شریعت به تحقق می‌رسد (کلنر، ۱۳۸۲، ص. ۲۴۰). در پی این اصل اخلاقی است که بنی‌اسرائیل مکلف می‌شوند برهنگان را بپوشانند (پیدایش، ۱۸: ۱)، همان‌گونه که خدا برهنگان را جامه پوشانید (پیدایش، ۳: ۲۱)؛ به عزاداران تسلیت دهند همان‌گونه که خدا به عزاداران تسلیت داد (پیدایش، ۲۵: ۱۱) و در نهایت، انسان لازم است شفیق و بسیار اهل خیر و نیکی باشد و خشمش را کنترل کند همان‌گونه که خداست (خروج، ۳۴: ۶). مضمون اخلاقی این اصل مهم برای بنی‌اسرائیل دو دستاورد مهم در پی دارد: نخست اینکه به بنی‌اسرائیل یاد می‌دهد «همنوعت را مانند خود دوست بدار» (لاویان، ۱۸: ۱۹)، زیرا دیگران هم مانند خود انسان در صورت خدا آفریده شده‌اند و شایسته احترام هستند و دیگر اینکه به بنی‌اسرائیل می‌آموزد که می‌توانند به مقام «چون خدایی» برسند، زیرا در آغاز در این مقام آفریده شده‌اند. این نکته در فرمان دوست‌داشتن بیگانگان تجسم می‌یابد که به گونه‌ای پرمعنا در محبت خداوند به افراد بیگانه ریشه دارد (تثنیه، ۱۰: ۱۸-۱۹). در حقیقت، خلقت انسان به صورت خداوند زمینه‌ای برای تحقق محبت - که همان تحقق دین است - محسوب می‌شود.

۳-۶- به کارگیری عهدین در فهم مبسوط‌تر قصص انبیاء

یکی از روایاتی که در مصادر روایی بیان شده، مربوط به نحوه خلقت نخستین زن است. قرآن مجید در این باره سخن صریحی نگفته و با تعبیر «خَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا» (نساء/۱) آن را مبهم نهاده است. طبق روایات تفسیری، همسر آدم از پایین‌ترین دنده‌های قفسه سینه او خلق شده است (قمی، ۱۳۶۳، ج. ۱۳۰/۱). در برخی دیگر از روایات، همان مضمون یادشده در روایت تفسیری قمی با اندک تغییری بیان شده است؛ چنانکه عیاشی آن را خلق‌شده از دنده کوچک آدم دانسته و تعبیر بیان‌شده در تورات (ابدل الله مکانه لحما) را عیناً تکرار کرده است (عیاشی، ۱۳۸۰ق، ج. ۲۱۵/۱). طبرسی قول مبنی بر خلقت حوا از یکی از دنده‌های آدم را دیدگاه بیشتر مفسران دانسته است و روایتی را نیز در این باره بیان می‌کند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج. ۶/۳). در روایت دیگری، حوا را خلق‌شده از پهلوی آدم بیان می‌کند در حالی که خوابیده بود (نک: بحرانی، ۱۴۱۶ق، ج. ۱۰/۲)، اما در چند روایت دیگر آمده است که آفرینش حوا از باقی‌مانده گل آدم بوده است، چنانکه می‌فرماید: «فضلت فضل من الطین

^۱ برای نمونه‌های دیگر نک: (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۸۰/۸).

^۲ برخی این روایت را جزء اسرائیلیات مردود دانسته‌اند (نک: مطر الهاشمی، ۱۳۹۷)، اما چنانکه در متن توضیح داده شد، می‌توان از آن برداشت صواب کرد.

فخلق منها حواء» (عروسی حویزی، ۱۴۱۵ق، ج. ۱/۴۳۰). طبق دیدگاه برخی از مفسران، منظور روایاتی که از آفرینش حوا از دندهٔ آدم سخن می‌گویند، آفرینش او از زبانی گل آدم است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج. ۱/۲۲۲) و روایات سابق را یا باید دال بر تقیه پنداشت یا مردود دانست (نک: طیب، ۱۳۷۸، ج. ۴/۴).

سفر پیدایش، آفرینش همسر آدم را از یکی از دنده‌هایش بیان می‌کند: «آنگاه خداوند آدم را به خواب عمیقی فرو برد و یکی از دنده‌هایش را برداشت و جای آن را با گوشت پر کرد و از آن دنده، زنی سرشت و او را پیش آدم آورد. آدم گفت: این است استخوانی از استخوان‌هایم و گوشتی از گوشتم. نام او نسا باشد چون از انسان گرفته شد. به این سبب است که مرد از پدر و مادر خود جدا می‌شود و به همسر خود می‌پیوندد و از آن پس، آن دو یکی می‌شوند» (پیدایش، ۲: ۲۰-۲۱).

قرآن مجید هیچ اشاره‌ای به خلقت حوا از دندهٔ آدم ندارد، اگرچه محال عقلی نیست (نک: طباطبایی، ۱۳۷۴، ج. ۲۳۲/۴)، اما توجه به سایر آیات مانند آیه «خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا» (روم/۲۱) نشان می‌دهد منظور از جمله «خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَ خَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا» (نساء/۱) این است که خداوند همسر او را از جنس او آفرید نه از اعضای بدنش (نک: مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج. ۳، ص. ۲۴۶). در واقع، حرف من را در آیه می‌توان من تبیین گرفت نه تبعیض (نک: ابن جوزی، ۱۴۲۲ق، ج. ۱/۳۶۶).

این معنا را از روایت عهدینی نیز می‌توان دریافت؛ توضیح آنکه، واژه عبری (עָצָם) (esteem) افزون بر معنای ملموس «استخوان»، بر معنای «گوهر»، «ذات» و «نفس» نیز دلالت دارد و روایت توراتی، خود مانع از آن است که واژه استخوان را دال بر معنای ملموس بدانیم. آدم دربارهٔ حوا می‌گوید: «این است اکنون استخوانی از استخوان‌هایم، و گوشتی از گوشتم». بررسی دیگر کاربردهای عبارت «از گوشت و استخوان هم بودن» در تورات نشان می‌دهد این عبارت وقتی به کار می‌رود که گوینده طرف مقابل را پارهٔ تن خود می‌داند. به بیانی دیگر، یک فرد با دیگری چنان احساس یکی شدن می‌کند که جدایی از او را ناممکن یا دشوار می‌انگارد. بنابراین، عبارت توراتی یادشده در پی بیان این نکته است که آدم و همسر وی از یک گوهر یا از یک اصل آفریده شده‌اند و این معنا از قرآن نیز قابل برداشت است: هر کدام از نفس واحده و زوج او از یک ریشه و اصل یعنی خاک آفریده شده است (نک: مغنیه، ۱۳۷۸، ج. ۲/۳۹۲؛ مراغی، بی تا، ج. ۴/۱۷۷).

۷- نتیجه

نتایجی که از پژوهش حاضر به دست آمده‌اند، عبارت‌اند از:

- ۱- عهدین سراسر محرّف نیست، بلکه شامل گزاره‌های درست، نادرست و خاموش است که برای فهم روایات متحدالموضوع - به تناسب موضوع و محور بحث - می‌توان از هر سه قسم یادشده بهره برد؛
- ۲- گزاره‌ها و آموزه‌های عهدینی باید نقش یک قرینه را بازی کنند و نباید عملکردی مستقل و منفک از سایر معیارها در فهم روایات داشته باشند؛
- ۳- برای استفاده از عهدین در فهم روایات باید تمام گزاره‌های مربوط به موضوع مورد بحث گردآوری شوند و به عبارت دیگر، خانواده‌ای عهدینی دربارهٔ موضوع یادشده شکل گیرد و در آیات و روایات مورد بحث نیز باید چنین روشی دنبال شود تا بتوان از عهدین در فهم روایت، درست‌ترین و کامل‌ترین بهره را برد.

منابع

قرآن مجید

انجیل برنابا (۱۳۹۷). (حیدرقلی سردار کابلی، مترجم). نیایش.

انجیل لوقا و متی. نرم‌افزار قرآن کریم و عهدین، تهیه‌شده توسط مؤسسهٔ مضاف.

- آقائوری، علی (۱۳۸۳). شیعه و فرقه‌های شیعه از نگاه ارباب ملل و نحل (گزارش‌ها و کاستی‌ها). فصلنامه شیعه‌شناسی، (۷).
<https://www.ensani.ir/fa/article/45263>
- ابن بطوطه، محمد (۱۳۷۰). سفرنامه ابن بطوطه (محمد علی موحد، مترجم). سپهر نقش.
- ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی (۱۴۲۲ق). زاد المسیر فی علم التفسیر. دار الکتب العربی
 ابن عاشور، محمد بن طاهر (بی تا). التحریر و التنویر. مؤسسه التاریخ.
- ابوالفتح رازی، حسین بن علی. (۱۴۰۸ق). روح الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن. بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.
- اصطخری، ابراهیم بن محمد (۱۹۲۷م). مسالک الممالک. بریل.
- الاوسی، علی (۱۳۷۰). روش علامه طباطبایی در تفسیر المیزان (سید حسین میرجلیلی، مترجم). سازمان تبلیغات اسلامی.
- بحرانی، هاشم بن سلیمان (۱۴۱۶ق). البرهان فی تفسیر القرآن. بنیاد بعثت.
- برقی، احمد بن محمد بن خالد (۱۳۷۱ق). المحاسن. دار الکتب الاسلامیه.
- بغوی، حسین بن مسعود (۱۴۲۰ق). معالم التنزیل فی تفسیر القرآن. دار احیاء التراث العربی.
- تنی، ام. سی. (۱۳۶۳). معرفی عهد جدید (طاطاوس میکائیلیان، مترجم). حیات ابدی.
- تیشن، هنری (بی تا). الهیات مسیحی (طاطاوس میکائیلیان، مترجم). حیات ابدی.
- ثعلبی، ابواسحاق احمد بن ابراهیم (۱۴۲۲ق). الکشف و البیان عن تفسیر القرآن. دار احیاء التراث العربی.
- حاجی ده‌آبادی، محمد علی (۱۳۹۵). درآمدی بر نظام تربیتی اسلام. مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (ص).
 دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). لغت نامه. دانشگاه تهران.
- ذهبی، محمد حسین (بی تا). التفسیر و المفسرون. دار احیاء التراث العربی.
- رضایی اصفهانی، محمد علی (۱۳۹۲). درسنامه مبانی و قواعد تفسیر. مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی.
 شرف‌الدین، عبدالحسین (۲۰۰۴م). ابوهریره. انصاریان.
- صادقی تهرانی، محمد (۱۳۶۵). الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن. انتشارات فرهنگ اسلامی.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۴۱۷ق). المیزان فی تفسیر القرآن. دفتر نشر اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۷۴). المیزان فی تفسیر القرآن (سید محمد باقر موسوی همدانی، مترجم). دفتر نشر اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲). مجمع البیان لعلوم القرآن. ناصر خسرو.
- طیب، سید عبدالحسین (۱۳۷۸). اطیب البیان فی تفسیر القرآن. اسلام.
- عروسی حویزی، عبدعلی بن جمعه (۱۴۱۵ق). تفسیر نور الثقلین. اسماعیلیان.
- عیاشی، محمد بن مسعود (۱۳۸۰ق). تفسیر العیاشی. چاپخانه علمیه.
- فخر رازی، محمد بن عمر (۱۴۲۰ق). التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب). دار احیاء التراث العربی.
- فضل الله، سید محمد حسین (۱۴۱۹ق). تفسیر من وحی القرآن. دار الملائک للطباعة و النشر.
- قطب‌الدین راوندی، سعید بن هبة الله (۱۴۰۹ق). الخرائج و الجرائح. موسسه امام مهدی (عج).
- قمی، علی بن ابراهیم (۱۳۶۳). تفسیر القمی. دار الکتب.
- کریمی نیا، محمد مهدی (۱۳۹۵). مبانی اختصاصی حقوق جزا در قرآن کریم و تأثیر آن بر گزاره‌های حقوقی [رساله منتشر نشده
 دکتری]. دانشگاه جامعه المصطفی (ص) العالمیه.

- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). *الکافی*. دار الکتب الاسلامیه.
- کوفی، فرات بن ابراهیم (۱۴۱۰ق). *تفسیر فرات الکوفی*. موسسه الطبع و النشر فی وزارة الاسلامی.
- گواهی، عبدالرحیم (۱۳۹۰). *فرهنگ توصیفی ادیان*. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- مراغی، مصطفی (بی‌تا). *تفسیر المراغی*. دار احیاء التراث العربی.
- مصطفوی، حسن (۱۳۸۰). *تفسیر روشن*. مرکز نشر کتاب.
- مطر الهاشمی، علی حسن (۱۳۹۷). *منهج نقد المتن فی تصحیح الروایات و تضعیفها*. جهاد دانشگاهی.
- معرفت، محمد هادی (۱۳۸۷). *التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشيب*. الجامعه الرضویه للعلوم الاسلامیه.
- مغنیه، عماد (۱۳۷۸). *تفسیر کاشف* (موسی دانش، مترجم). بوستان کتاب.
- مقدسی، محمد بن احمد (بی‌تا). *احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم*. دار صادر.
- مکارم شیرازی، ناصر، شجاعی، سیدحسن، آشتیانی، محمدرضا، حسنی، عبدالرسول، محمدی، محمد، ایمانی، اسدالله، ... و طباطبایی، سیدنورالله (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه*. دار الکتب الاسلامیه.
- موسوی هندی، میرحامد حسین (۱۳۶۶). *عقبات الانوار فی امامه الائمه الاطهار*. کتابخانه امیرالمومنین (ع).
- هاکس، جیمز (۱۳۷۷). *قاموس کتاب مقدس*. اساطیر.
- هروی، علی بن ابوبکر (۱۴۲۳ق). *الاشارات الی معرفه الزیارات* (علی محمد عمر، محقق). مکتبه الثقافه الدینیة.
- یعقوبی، احمد بن اسحاق (بی‌تا). *تاریخ الیعقوبی*. بی‌نا (نسخه شیعی مکتبه الشامله).

References

The Holy Quran

- Abolfath Razi, H. (1987). *Rawz Al-Jinan wa Ruh Al-Jinan*. Āstān-e Qods-e Razavi. [In Arabic]
- Aghanouri, A. (2004). Shi'i Islam and Shi'i Sects according to religious leaders (Reports and shortcomings). *Shi'i Studies Quarterly*, (7). <https://www.ensani.ir/fa/article/45263> [In Persian]
- Al-Arūsī al-Ḥuwayzī, A. A. J. (1994). *Tafsir Nur al-Thaqalayn*. Ismailian Publications. [In Arabic]
- Al-Baghawī, H. M. (1999). *Ma'ālīm at-Tanzīl (Tafsīr al-Baghawī)*. Arabic Heritage Revival House. [In Arabic]
- Al-Bahrānī, S. H. T. (1995). *Al-Burhān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Ahllobait. [In Arabic]
- Al-Barqī, A. M. Kh. (1992). *Al-Mahasin*. Islamic Books Publishing House. [In Arabic]
- Al-Harawī, A. A. B. (2002). *Al-Isharat ila Ma'rifat al-Ziyarat* (Researched by A. M. Omar). Library of Religious Culture. [In Arabic]
- Al Istakhri, I. I. M. (1927). *Masālik al-Mamālik (Rroutes of the realms)*. Brill Academic Publishers. [In Arabic]
- Al-Kufī, F. F. I. (1989). *Tafsir Furat Kufi*. Institute of Publications in the Islamic States. [In Arabic]
- Al-Kulaynī ar-Rāzī, A. J. M. Y. I. (1986). *Kitāb al Kāfī*. Islamic Books House. [In Arabic]
- Al-Maraghi, A. M. (n.d.). *Tafsir al-Maraghi*. Arabic Heritage Revival House. [In Arabic]
- Al-Muqaddasī, M. A. (n.d.). *Aḥsan al-Taqāsīm fī Ma'rifat al-Aqālīm*. Dar Sader Publishers. [In Persian]
- Al-Ousi, A. (1991). *Al-Tabataba'i and his method in his interpretation, Al-Mizan* (S. H. Mirjalili, Trans.). Islamic Development Organization. [In Persian]
- Al-Qummī, A. I. (1984). *Tafsir al-Qummi*. Darolketab. [In Arabic]
- Al-Rāzī, F. D. (1999). *Al-Tafsīr al-Kabīr*. Arabic Heritage Revival House. [In Arabic]
- Al-Ṭabrisī, A. A. F. H. F. (1993). *Majma' al-Bayān (Compendium of elucidations on the exegesis of the Quran)*. Naser Khosro Publications. [In Arabic]
- Al-Tha'labī, A. I. A. M. I. (2001). *Al-Kashf wa-al-Bayan an tafsir al-Qur'an (The unveiling and elucidation in Quranic Interpretation)*. Arabic Heritage Revival House. [In Arabic]
- Al-Ya'qūbī, A. (n.d.). *Tārīkh al-Ya'qūbī*. Al-Maktaba Al-Shamela Digital Library (new version). [In Arabic]
- Al-Zahabi, M. H. (1976). *Al-Tafsir va Al-Mufasssirun (Commentaries and commentators)*. Arabic Heritage

- Revival House. [In Arabic]
- Ayyashi, M. M. (2001). *Tafsir Ayyashi*. Elmiyeh Publications. [In Arabic]
- Dehkhoda, A. A. (1998). *The Dehkhoda dictionary*. University of Tehran Press. [In Persian]
- Fadlallah, M. H. (1998). *Interpretation based on Quran revelations*. Digital Library. [In Persian]
- Govahi, A. (2011). *Descriptive culture of religions*. Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Haji-Dehabadi, M. A. (2016). *An introduction to Islamic educational system*. Al-Mustafa International Translation and Publication Center. [In Persian]
- Hawkes, J. W. (1998). *Persian Bible Dictionary*. Asatir Publications. [In Persian]
- Ibn Āshūr, M. T. (n.d.). *Al-Tahrir wa al-Tanwir (The verification and enlightenment)*. The Institute of History. [In Arabic]
- Ibn Battuta, M. (1991). *The travels of ibn Battuta* (M. A. Movahhed, Trans.). Sepehr Naghsh Publishing House. [In Persian]
- Ibn Al-Jawzi, A. R. I. A. H. A. (2001). *Zad al-Masir fi Ilm al-Tafsir*. Arabic Books Publishing House. [In Arabic]
- Kariminia, M. M. (2016). *The principles of criminal law in Quran and its impact on legal propositions* [Unpublished Ph.D. Dissertation]. Al-Mustafa International University. [In Persian]
- Kellner, M. (1991). *Jewish ethics* (M. Habibollahi, Trans.). *Haft Aseman*, 5(17), 235-250. <http://noo.rs/A7777> [In Persian]
- Makarem Shirazi, N., Shojaei, S. H., Ashtiani, M. R., Hassani, A., Mohammadi, M., Imani, A., ..., & Tabatabaei, S. N. (1995). *Tafsir al-Nemouneh*. Islamic Books Publishing House. [In Persian]
- Marefat, M. H. (2008). *Interpretation and commentators in luxury*. Imam Reza Society of Islamic Sciences. [In Arabic]
- Matar Al-Hashemi, A. H. (2018). *Manhaj Naqd al-Matn fi Tashih Al-Ravayat va Taz'ifha*. Academic Center for Education, Culture, and Research. [In Arabic]
- Mostafavi, H. (2001). *Tafsir al-Roshan (The light interpretation)*. Book Printing Publication House. [In Persian]
- Mughniyeh, I. (1999). *Tafsir al-Kashef* (M. Danesh, Trans.). Boostan-e Ketab Publishing House. [In Persian]
- Musavi Hindi, S. H. H. (1987). *Abaqat ul Anwar fi Imamati al Ai'imma al-Athar*. Amīr al-Mu'minīn Library. [In Arabic]
- Qutbuddin Rawandi, S. H. A. (1988). *Al-Kharā'ij wa al-Jarā'ih*. Imam Mahdi Institute. [In Arabic]
- Rezaeie Isfahani, M. A. (2013). *A textbook of the principles and rules of interpretation*. Al-Mustafa International Translation and Publication Center. [In Persian]
- Sadeghi Tehrani, M. (1986). *Tafsir Al-Furqan (Interpretation of Furqan)*. Islamic Culture Publications. [In Arabic]
- Sharaf al-Din al-Musawi, S. A. H. (2004). *Abu Huraira; A study about a man of Hadith*. Ansarian Publications. [In Persian]
- Schneemelcher, W., & Wilson, R. McL. (Eds.) (1991). *New Testament Apocrypha*. Westminster John Knox Press.
- Skolink, F., & Berenbaum, M. (2007). *Encyclopaedia Judaica* (2nd edition). Keter Publishing House LTD.
- Tabataba'i, M. H. (1995). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*. The Society of Seminary Teachers of Qom, Islamic Publications Office. [In Arabic]
- Tabataba'i, M. H. (1996). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an* (S. M. B. Mousavi Hamedani, Trans.). Islamic Publications Office. [In Arabic]
- Tayyeb, A. H. (1999). *Atyab al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an*. Islam Publications. [In Arabic]
- The Gospel of Barnabas* (2018). (H. G. Sardar Kaboli, Trans.). Niayesh Publications. [In Persian]
- The Gospels of Luke and Matthew*. The Holy Quran and The Bible Software. Masaf Institute. [In Persian]
- Thiessen, H. C. (n.d.). *Lectures in systematic theology* (T. Michaelian, Trans.). Eternal Life (Hayat-e Abadi) Publications. [In Persian]
- Tenney, M. Ch. (1984). *New Testament survey* (T. Michaelian, Trans.). Eternal Life (Hayat-e Abadi) Publications. [In Persian]